

JÁSZI ÚTJA

SZALAI MIKLÓS

Litván György: Jászi Oszkár

Osiris, Budapest, 2003.

508 old., 3580 Ft

(Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok)

Jászi Oszkár életpályájának, életművének átfogó bemutatása a magyar történetírás és eszmetörténet régi adóssága. Aligha akadhatott e feladat elvégzésére méltóbb vállalkozó, mint Litván György, aki évtizedek óta a századforduló magyar progressziójának és a polgári radikalizmus történetének nagy tudású és elkötelezett kutatója, egyszerismind egyike közéletünk kevés számú teljesen szuverén, a demokrácia, a humanizmus, az emberi méltóság eszményei iránt elkötelezett alakjának. Litván György már a rendszerváltozás előtt megjelent munkáival, mint a *Magyar gondolat – szabad gondolat* című esszéjével, bemelte a nemzeti történelmi tudatba a polgári radikalizmus ama szellemi-erkölcsi értékeit, amelyeket korábban mind a konzervatív-nacionalista, mind a kommunista történetírás igyekezett letagadni, agyonhallgatni. A későbbiekben, ahogyan a diktatúra ideológiai kontrollja egyre inkább fellazult a társadalomtudományok felett, majd pedig bekövetkezett a rendszerváltás, Litván György egyre mélyebben és átfogóbban dolgozta fel és ismertette meg Jászi Oszkár és a polgári radikalizmus szellemi örökségét. Több hosszabb-rövidebb esszében, tanulmányban mutatta be Jászi életének egy-egy aspektusát, beágyazva egy-egy meghatározott történelmi részkontextusba (a századforduló magyar progresszív szociológiája, az 1919 utáni bécsi októberista emigráció stb.). Kutatómunkájának része volt a Jászi életére és munkásságára vonatkozó források mind bővebb publikálása. 1982-ben Litván (és Varga F. János) szerkesztésében bőséges válogatás jelent meg Jászi publicisztikájából. 1986-ban Litván gondolta Jászi a nemzetiségekkel kapcsolatos nagy, 1912-es könyvének újbóli kiadását. Később Litván keze alól került ki egy kötet Jászi Oszkár válogatott leveleiből, végül ő rendezte sajtó alá 1919–23-as *Naplóját* is. Ennek a hatalmas terjedelmű, Jászi egyéniségét, küzdelmeit, zaklatott belső világát s kortársairól tett, gyakran éles szemű megfigyeléseit híven visszaadó – bár sajnos sokszor szűkszavú – szövegnek a sajtó alá rendezése önmagában is ko-

moly nyeresége volt a magyar történetírásnak. Litván külön kötetben publikálta azokat a dokumentumokat, amelyek Jászi sajátos „dunai patriotizmusát”, a történelmi Magyarország és általában a Duna-medence népeinek demokratikus szellemű megbékélését, összefogását szolgáló erőfeszítéseit mutatják be. Most pedig Litván György eddigi munkássága összegzéseként megírta a politikus és gondolkodó egész pályáját átfogó monográfiáját.

Jómagam egyfajta „Jászi-kultusz” s radikalizmus-kultusz léghőében nőtettem fel, ezért is vártam olyannyira a kötet megjelenését. Jászi ugyanis még mindig sokat vitatott, s nem kellően méltányolt figurája a magyar történelemnek, eszmetörténetnek. A Jászi elleni marxista, kommunista eszmeiségű támadások gyakorlatilag megszűntek, a jobboldal Jászi-kritikája azonban – ha nem is a két világháború közötti agresszivitással – ma is jelen van szellemi életünkben. Ahogyan Litván írta egy néhány évvel ezelőtt megjelent munkájában: „A »radikalizmus«, sőt a »liberalizmus« is nemcsak politikai, hanem történelmi értelemben is újra szitokszó lett egyes orgánomokban [...] Károlyit, Jászit és társaikat a régi vádak felújításával ismét a magyarság ellenálló képességének aláásóiként és a történelmi Magyarország elherdálóiként emlegetik.”¹ De érdekes módon a szellemi élet baloldala sem érzi Jászi életművét vállalhatóknak, vagy legalábbis nem érdekli iránta. Litván György – miközben orvosolni igyekszik ezt a helyzetet – maga is választ keres könyvében arra: miért nem kapta meg Jászi máig sem az öt megillető helyet a magyar kultúra panteonjában. A könyv mégsem polemikus szándékú munka, alapvetően nem Jászi „megvédésére”, rehabilitálására, hanem egyszerűen bemutatására törekszik. Mint Litván írja, „egyszerűen életrajzot” (12. old.) kívánt írni, nem pedig Jászi életművét értékelni.

Litván könyve a források – Jászi könyvei, tanulmányai, cikkei, hatalmas terjedelmű naplója, levelezése, feleségének és más hozzá közel álló személyeknek a visszaemlékezései – teljes körét felhasználva mutatja be Jászi alakját. Jászi életének minden epizódjáról s minden fontosabb szereplőjéről adatokkal alátámasztott, színes, eleven leírást kapunk. Litván egyszerismind belehelyezi Jászi alakját – aki elsősorban nem politikus, hanem ideológus volt – annak a meglehetősen sokszínű szellemi áramlatnak a kontextusába, amelyet „magyar progresszióként” szoktunk emlegetni. A

1 ■ Litván György: *Októberek üzenete*. Osiris, Bp., 1996. 9. old.

könyv elsődleges újdonsága minden korábbi, Jásziról megjelent munkával szemben Jászi amerikai évtizedeinek részletes bemutatása. Litván részletesebben ábrázolja Jászi életének ezt a szakaszát, mint a korábbi évtizedeket. Ezt részben a források bőségével, de mindegyiknél azzal indokolja, hogy Jászi életének ez a szakasza sokkal kevésbé ismert a hazai közönség előtt, mint emigráció előtti tevékenysége (12–13. old.).

Megismerjük az asszimiláló zsidó polgárcsalád gyermekeként a XIX. század végének Magyarországon helyét kereső ifjú értelmiségit, aki legelső írásaiban a nemzeti liberalizmus európai és inkább 67-es, a szűk látókörű magyar nacionalizmussal és provincializmussal határozottan szemben álló változatának volt a híve. Nagyon fontosnak érzem ebből a szempontból Jászi Görgeyről szóló, álneven írt, eddig alig ismert könyvének bemutatását (27. old.). Leegyszerűsítőnek tartom viszont Litván azon állítását, hogy Jászi első szárnybontogatásai idején a szemben álló két nagy politikai tábor közül egyértelműen a 67-esek lettek volna a progresszívebbek. Hiszen a függetlenségi tábor egy része vállalta az egyházpolitikai reformokat, az azokat elvető Ugroncsoport viszont egyértelműen híve volt a választójog demokratikus reformjának. A másik oldalon pedig a reformokat megvalósító Wekerle-féle „nagy kabinetre” a Bánffy-kormány következett, amely hírkedtét vált a választási erőszakosságok, a nemzetiségiek és a munkásmozgalom elleni terror miatt.

Ezután megismerjük azt a Jászit, aki fokozatosan a dualista rendszer és a történelmi uralkodó osztály könyörtelen kritikuskává, a társadalmi és szellemi elmaradottság kíméletlen ostorozójává s lassanként a magyar progresszió szellemi vezérévé válik. A progresszió szinte minden fontosabb alakja és irányzata megjelenik a könyvben. Amikor Litván végigkíséri Jászi eszmei-politikai harcait a dualizmus korában a *Huszádik Század* megalapításától egészen az őszirózsás forradalomig, persze támaszkodik korábbi munkáira is, de nagyon sok új elem is felmerül. 1973-as, a *Huszádik Század* és a Társadalomtudományi Társaság első éveit bemutató tanulmányához képest Litván sokkal részletesebben mutatja be Jászi Oszkár első tudományos szárnypróbálgatásait, az induló folyóirat és a körülötte csoportosuló belső ellentéteit. Korábbi tanulmányaihoz hasonlóan világossá teszi: a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszádik Század* kezdetben egy meglehetősen eklektikus, egyedül a klerikalizmus és a „reakció” eszmei elutasításában egységes kör és szellemi irányzat fóruma volt, s csak fokozatosan vált a polgári radikalizmus szellemi műhelyévé. A mérsékeltliberalizmus, inkább liberális irányzat, melyet a Társadalomtudományi Társaságban és a folyóirat szerkesztőségében elsősorban Gratz Gusztáv személyesített meg, illetve Jásziék küzdelme szinte az első pillanattól kezdve egészen a társaság 1906. augusztusi válságáig folyt. Litván a küzdelemnek minden kis epizódját bemutatja. Az a megállapítás azonban, hogy Gratz Gusztáv „Tisza lelkes híve és bámulója” lett volna, nem állja meg a helyét. Igaz, Gratz az

évtizedekkel a kor politikai harcainak elcsitulását követően, a dualizmus koráról írt nevezetes történelmi művében Tiszát a nagy 67-es nemzedék letűnése után fellépő legkiválóbb egyéniségnek nevezte. 1905-ben azonban Gratz és Tisza még éppenséggel a politikai frontvonal egymással *ellentétes* oldalán álltak, hiszen Gratz röpiratokkal és előadásokkal támogatta, Tisza ellenben a legelősebben elítélte a darabontkormány kísérletét az általános választójog bevezetésére.²

A korábbi, elsősorban Jásziéknak a marxizmushoz és a nemzeti kérdéshez való viszonyát taglaló munkákkal szemben³ e könyvben Litván fokozottan kiemeli a pozitívizmus, konkrétan a spenceri pozitívizmus szerepét a magyar progresszió eszmei orientációjának kiformalásában. Különösen érdekes és fontos Spencer Jászihoz intézett levelének s a közlése körül kibontakozó konfliktusnak a bemutatása: Herbert Spencer ugyanis a filozófiatörténet elfeledett alakjai közé tartozik, s ma már nem érzékeljük, hatása mily nagy mértékben határozta meg a századelő értelmiségének világnézeti tájékozódását (31. old.). Úgyszintén hitelesebbé teszi az induló *Huszádik Század* bemutatását, hogy az elemzésből elűntek a korábbi munkákban néhol szereplő – a kor szak marxista történelemszemléletéből átvett – egyértelmű osztálykategóriák, az olyan jellegű megállapítások, amelyek a „fiatal burzsoázia” osztálytörekvéseivel magyarították például a Társadalomtudományi Társaság létrejöttét.⁴

Homályban maradnak azonban egyes pontok Jászi korai eszmei fejlődését illetően, például az, hogy pontosan milyen is volt valójában a Jászi által bírált organikus szociológia (38. old.); s nem világos, miért kritizálta Jászi oly hevesen az organikus társadalomfilozófia magyar képviselőjét, Hegedűs Lórántot. Vitatható az, amit Litván Jászi és első mestere, Pikler Gyula viszonyát illetően megállapít, hogy tudniillik Jászi a századforduló után „egyre kritikusabban tekintett” „a doktriner, történelemellenes pikleri pozitívizmusra és a vulgáris »belátásos elméletre«”. Jászi nem vetette el ugyanis a pikleri belátásos elméletet, hiszen már 1903-as, a történelmi materializmusról szóló könyvében is a belátásos elméletet javasolja a történelmi materializmus egyoldalúságainak korrigálására; igaz, óv egyoldalúságaitól is.⁵

2 ■ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1934. II. köt. 27., 102. old.

3 ■ L. mindenekelőtt a „haza és/vagy haladás” dilemmájának kérdéskörét középpontba állító „*Magyar gondolat – szabad gondolat*”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon* (Magvető, Bp., 1978.) című esszét.

4 ■ L. például: A szociológia első magyar műhelye. In: *Októberek üzenete*, 139. old. (A munka első megjelenése: 1978.)

5 ■ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Politzer, Bp., 1903. 50. old.

6 ■ Szép szavakkal emlékezik erre Dienes Valéria: *A század nagy tanúi*. RTV–Minerva, Bp., 1978. 18. old.

7 ■ Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Századvég, Bp., 1993.

A lassanként kialakuló „vezérszerep” a progresszió táborában persze számos nagy barátságot – köztük Adyét – hozott az emberi kapcsolatokban egyébként – második felesége tanúsága szerint – nehezen megnyíló, komorságra és bezárkózásra hajlamos Jászi számára. Szerepe volt ebben hűgának is, akiről Litván csak keveset szól, de akinek „szalonja” ekkoriban a progresszív fiatalok gyűjtőhelye lett.⁶ A nagy barátságok közül különösen eleven képet kapunk Jászi és Szabó Ervin – az eszmei ellentétek ellenére halálukig tartó – barátságáról, s ez mintegy kiegészíti Litván *A szocializmus moralistája* találó címmel megjelent, igen alapos Szabó Ervin-életrajzát.⁷ Amde a barátság bemutatásában nem látjuk kellő világossággal: mi volt az, ami eszmeileg összekötötte, s mi az, ami szétválasztotta a két embert. Litván korábbi, Szabó Ervinnel szóló könyve nagyobb részletességgel mutatja be a hazai marxizmus és munkásmozgalom fejlődését és belső vitáit.

Mivel a történelem iránt érdeklődő újabb nemzedékek ma már sokszor koránt sincsenek tisztában eme eszmei ellentétek mibenlétével, nem ártott volna a korábbi könyvéhez hasonló alapossággal világossá tenni: Jászit és Szabót az kötötte össze, hogy mindketten elutasították a II. Internacionálé „hivatalos” (mindenekelőtt Karl Kautsky által kidolgozott) marxizmusának gazdasági determinizmusát, mely a kapitalizmus összeomlását a marxista közgazdaságtan dogmáiból levezetett, mechanikus szükségszerűséggel bekövetkező perspektivaként mutatta be, ugyanakkor – és éppen ezért – a proletariátus osztályharcát feltétlenül alárendelte a mindenkor pártvezetőség taktikai-politikai szempontjainak. Ettől az állásponttól két irányba vezethetett az út: vagy a gazdasági determinizmust tagadó voluntarista, egyedül az osztályharcra koncentrált forradalmiság, vagy pedig a revizionizmus, a kapitalizmus katasztrofális összeomlását többé nem váró, inkább annak fokozatos, reformokkal való meghaladását programjául kitűző irányzat felé. Szabó az első, míg Jászi a második utat választotta. Állásfoglalásuk, a pártvezetőséggel szembeni kritikájuk megértéséhez

tudnunk kell azt is, hogy a magyar szociáldemokrata pártvezetőség a Kautsky-féle ortodoxiát is csak leegyszerűsített módon, alacsony színvonalon vette át.

Világosan kirajzolódik ugyanakkor Jászi balra tolódási folyamata, szocialistává válása és az alternatív szocialista párt terve a korabeli szocialista párttal szemben: „Ervinnel, Ervin nélkül, vagy Ervin ellen is” (44. old.), amely azután a *Huszadik*

Század 1905. januári számába a szocializmus és a hazafiság viszonyáról írott cikkben öltött testet. Mint Litván könyvéből megtudjuk, Jászi 1904-ben már egyértelműen és olyannyira szocialistának vallotta magát, hogy nem is akart felszólalni a Társadalomtudományi Társaságnak a „társadalmi fejlődés irányáról” rendezett vitájában, mert nyílt szocialista állásfoglalása veszélyeztette volna a karrierjét (franciaországi tanulmányútját és docentúráját) (42. old.). Világos, hogy Jászit hivatali állása, majd párizsi útja s az időközben lezajló hazai fejlemények, a „darabontkormány” megalakulása akadályozta meg abban, hogy a gyakorlati szocialista politizálás terére lépjen. Nem tudjuk meg, hogy az elvi „zászlóbontáson” kívül tett-e valamiféle gyakorlati lépéseket is a pártszervezés irányában. Kérdés persze, hogy egy ilyen párt-

alakítási kísérlet milyen eredménnyel járt volna, hiszen a Szociáldemokrata Pártból a Jásziéihoz hasonló indokokból (az MSZDP-nek az agrárkérdésben és a nemzeti kérdésben elfoglalt szűk látókörű, dogmatikus marxista álláspontja miatt) kilépett Mezőfi Vilmos is lényegében egyedül maradt.

Az 1905–1906-os időszakot a könyv úgy mutatja be, mint ami több szempontból is vízvonalnak bizonyult Jászi életében és a magyar progresszió történetében egyaránt. Jászit – aki addig csak keveset utazott – a párizsi út új szellemi érdeklődéssel, önbizalommal s erősödő baloldali meggyőződéssel töltötte el (egyszersmind a francia szindikalizmus megítélésének kérdése miatt próbára tette – de nem rontotta el – barátságát Szabó Ervinnel). Ugyanakkor a



„darabontkormány” kísérlete az általános választójog bevezetésére megosztotta a magyar liberalizmus és progresszió táborát, és elvezetett a Társadalomtudományi Társaság válságához, a „konzervatívok” kiválásához. Mint már korábbi munkáiban is, Litván itt sem lát semmi sajnálatosat Wolfner és Gratz kiválásában, és Apáthy Istvánt tekinti a legértékesebbnek mindazon tagok közül, akiket a társaság elveszített. Apáthy állásfoglalásának, szerepének bemutatása szimbolikus jelentőségű – és pedig meggyőződésem szerint indokoltan – Litván számára. Apáthy meglehetősen magányos volt ugyan, de attitűdje világosan jelzi a középosztály egy igen nagy részének lelkiállapotát, válságát: azokét, akiknek tudatában a magyar hazafiság és a progresszió ügye reménytelenül elvált egymástól.⁸

Jó lett volna viszont többet megtudnunk a Társadalomtudományi Társaság és az ekkor már belügyminiszter ifj. Andrassy Gyula kapcsolatáról, akinek „puccsszerű” lemondása adta meg a jelet Wolfnerék támadására a társaság addigi irányvonala ellen. A kérdés az, hogy Andrassy, aki a „darabont” kormány egész időszaka alatt lényegében a koalíció vezére, s egyszersmind a Jásziék által támogatott általános választójog adáz ellenfele volt, miért nem mondott már le korábban erről az – amúgy is inkább formális – elnöki méltóságról. S kérdés az is, hogy ha Andrassy állt Wolfner és Gratz Társadalomtudományi Társaságon belüli „hatalomátvételi kísérlete” mögött, akkor mi a magyarázata annak, hogy míg az előbbiekről később Jásziék mindig csak a legélesebb ellenszenv hangján írtak, addig Andrassyval szemben a *Huszádik Század* akkor sem ütött meg őt személyében támadó hangot, amikor (1908 decemberében) – mint Litván is írja – a folyóirat egy egész számát az Andrassy-féle választójogi törvényjavaslat kritikájának szentelték. Később is, amikor Andrassy Gyula – a magyar szellemi élet „jobbszárnyán” egyedülként – a száműzött Rákóczirol írott könyve miatt hazaárulónak kikiáltott Szekfű Gyula védelmére kelt, a *Huszádik Század* azt írta róla: „Konzervatív életérzése ellenére az egyetlen igazi kultúrember közéleti nagyságainak közül...”⁹

A koalíció időszakában egyidejűleg „forrja ki” magát a magyar polgári radikalizmus és Jászi Oszkár felnőtt, szerkesztői, publicistai, oktatói egyénisége. Kolnai Aurél Jászit a folyóirat-szerkesztő s a pályakezdő fiatalok pártfogója szerepében bemutató, eleven színekkel megírt visszaemlékezését Litván csak jóval később idézi ugyan, mindazonáltal világossá válik: Jászi minden s valamennyire mindvégig megőrzött merevsége ellenére alkalmas volt a vezéri, szervezői szerepre. Litván indokoltan emeli ki: a koalíció hatalomra jutása csak átmenetileg akasztotta meg a progresszió fejlődését: 1908-ban megalakult a Galilei-kör, s létrejött az irodalomban, művészetben újat akarók legfontosabb szellemi fóruma: a *Nyugat*. Litván a *Nyugathoz* kapcsolódva mutatja be Jászi két

fontos kapcsolatát: Adyval kibontakozó szép barátságát s Lukács Györggyel kialakuló, mindinkább elmélyülő ellenségeskedését (76. old.).

Miközben Jászi a hazai progresszió, polgári radikalizmus szellemi vezérévé nőtte ki magát, Litván világosan láttatja, hogy továbbra sem tudta törekvései adekvát *politikai szervezeti* formáját megtalálni, már csak azért sem, mert valahogy úgy gondolta: a megalkatandó polgári radikális pártnak egy szélső szocialista, tisztán a munkásosztály sajátos érdekeit képviselő párt mintegy „elő fogja készíteni a talajt” a maga „szélső propagandájával” (66. old.). Vagyis Jászi – Litván találó megfogalmazásával – „idegenül mozgott” – a szocialista mozgalom belső problémáiban. Hiszen eltervezett stratégiája sem a létező, dogmatikus marxista, gyakorlatában viszont reformista, kompromisszumkereső munkásmozgalom, sem azt a forradalimabb, elvűbb s magasabb ideológiai nivón mozgó, *elképzel* munkáspártot nem nyerhette volna meg, amelyet a létező szociáldemokrácia helyén ő és barátja, Szabó Ervin látni szerettek volna.

Világos, hogy a szocialista mozgalommal való stratégiai szövetséget is szolgálta Jászi *Új Magyarország felé* című, 1907-ben megjelent könyve, amelyet Litván részletesen elemez. A munkából (már csak a műpropagandisztikus céljai miatt is) hiányzik *bármiféle* kritika a marxizmussal szemben – kivéve az agrárkérdést, ahol a termelés és a tulajdon „szükségyszerű” koncentrálódásának marxi tételét és a parasztság osztályköveteléseinek ebből fakadó ignorálását Jászi elveti (aminthogy Nyugaton is ez volt az első olyan ügy, amelyben egyes szocialista teoretikusok kérdéssé tették az Engels és Kautsky által legmarkánsabban az *Erfurti program*ban megfogalmazott marxista ortodoxiát). Jászi ugyanakkor könyvében a leghatározottabban hitet tesz amellett (amit ekkor már Bernstein és sok más szocialista is vitatott), hogy a tőke a kapitalizmusban koncentrálódik, s ezzel a szocialista tervgazdaságot készíti elő már magán a kapitalizmuson belül; s amellett is érvel, hogy a liberális demokrácia a maga legtisztább formájában sem más, mint a nagytőke uralmának a burkolt formája.¹⁰ Ez pedig arra mutat, hogy Jászi eltávolodása a marxizmustól

8 ■ L. 64. old., továbbá Litván: *Magyar gondolat – szabad gondolat*. Magvető, Bp., 1978. 100–101. old.

9 ■ Jászi Oszkár: Szekfű és Andrassy Gyula gróf. *Huszádik Század*, 1914. II. 685–686. old.

10 ■ Jászi Oszkár: *Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról*. Deutscher, Bp., 1907. 131. old.

11 ■ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Pólitzer, Bp., 1903. 100–105. old.

12 ■ Jászi Oszkár: *A kapitalista társadalom felbomlása*. Galilei-kör, Bp., 1911. 8. old.

13 ■ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. Auróra Könyvek, München, 1969. 118. old.

14 ■ 1912-ben Jászi lelkes bevezetőt írt a *Kormányzóságom története. Utópia Henry George gazdasági rendszere alapján* elé (Athenaeum, Bp., 1912), melyet barátja, Braun Róbert fordított magyarra.

15 ■ *Magyar kálvária...* 118. old.

16 ■ Jászi Oszkár: *Mi a radikalizmus?* Országos Polgári Radikális Párt, Bp., 1918.

bonyolultabb és kacskaringósabb folyamat volt, mint ahogyan Litván ábrázolja.

Litván világosan bemutatja, hogy Jászi a nemzeti liberalizmus progresszív változatának hívéből a modern társadalomtudományokkal megismerkedve szocialista lett, de az MSZDP „hivatalos”, dogmatikus marxizmusával szemben kezdettől fogva kritikus volt, és szellemi fejlődése során egyre kritikusabbá vált; végül teljesen szakított a marxizmussal, s 1918-ban már egyfajta liberális szocializmus híve. Nem kapunk képet viszont arról, hogy pontosan milyen stációkon ment át ez a folyamat.

Litván művéből – miközben egyébként Jászi valamennyi könyvét alaposan bemutatja – hiányzik Jászi első, marxizmussal kapcsolatos, *A történelmi materializmus állambölcselete* című munkájának elemzése. Az 1903-ban megjelent könyvben Jászi már behatóan bírálja a marxizmust (illetve annak azt a vulgarizált változatát, amelyet Engels népszerűsítő munkái és a II. Internacionálé teoretikusainak munkássága nyomán ő ismerhetett). A könyvben Jászi nemcsak a történelmi materializmus egyoldalú gazdasági determinizmusával kapcsolatos fenntartásait hangoztatja, hanem szkeptikusan tekint a szellemi és fizikai munka elválása, valamint általában a munkamegosztás megszűnésével és velük együtt az állam elhalásával kapcsolatos marxi proféciaikra is, sőt felcsillan annak a megsejtése is, hogy – éppen ezért – a marxi szocializmus és az általa megkövetelt centralizált gazdaságirányítás megvalósításának kísérlete csak totális etatizmusba, egy központositott bürokratikus apparátus mindenható uralmába torkollhat.¹¹

Ennek fényében különösen hat, hogy *ugyanaz* a Jászi, aki a „reformizmus gondolata” nevében megkívánta reformálni a magyar szocialista mozgalmat, a könyv tanúsága szerint párizsi útja után „kimagyarázkodik” forradalmi szocialista barátjának, Szabó Ervinnek: a Párizsban megismert francia forradalmi szindikalizmusnak *nem* a forradalmiságát, hanem csak alacsony tudományos színvonalát ítéli el (50. old.). A Litván által idézett párizsi levél – „...kezdem érteni a *Révolution* nagyságát és értelmét ezekből a gyülekezetelekből. Egy kis 16 éves ouvrière [munkáslány] arcjátékát nézve, ki mellettem ült, és kitörő indulatszavait hallgatva többit megértettem, mint egy egész Bernstein–Kautsky vitából” (48. old.) – is azt mutatja, hogy a párizsi utazás Jászi álláspontját *balra* toltta el. Kiemeli ennek a jelentőségét, hogy Jászi még 1911-ben *A kapitalista társadalom felbomlásáról* írott munkájában is a leghatározottabban fenntartja, hogy a kapitalizmus a szociális kérdést nem tudja megoldani, és a burzsoázia és a proletariátus között be fog következni egy hatalmas társadalmi összeütközés a szindikalisták által propagált általános sztrájk formájában.¹² Továbbá Jászi a *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című, a két forradalom után született visszaemlékező, elemző művében is azt állítja, hogy csupán „az utolsó 8–10 évben” (tehát 1910 után) jutott el a marxizmus számos tételének tarthatatlanságához.¹³

Úgy tűnik tehát, Jászi előbb elvetette (vagy pontosabban sohasem fogadta el) a marxista történelemelmélet egyoldalúnak ítélt gazdasági determinizmusát, a kulturális és erkölcsi tényezők szerepének alábecsülését s a nemzeti kérdés szimplifikálóan „internacionalista” megközelítését, és csak később vette – elsősorban a mezőgazdasággal kapcsolatos problémák, mindekenelőtt pedig Henry George elmélete hatására – bírálat alá Marx kapitalizmuselméletét.¹⁴ Ezzel kapcsolatban sajnálatos, hogy Litván George-nek Jászira gyakorolt – nyilvánvalóan döntő – befolyását csak az 1920-as *Anti-Marx* könyvvel kapcsolatban, s ott is csak futólag említi (180. old.). George – ma már elfeledett – nézetei korszakunkban oly divatosak voltak, hogy például Tolsztoj is szükségesnek érezte, hogy szociális érzékkel, földosztó hajlamokkal eltelt arisztokrata főhősét, Nyehljudov herceget mint George hívét ábrázolja.

Jászi azon meglátását pedig, hogy „a piac nélküli gazdálkodás, az árnak a kereslet és kínálat szabad játéka helyett állami kényszerrel való szabályozása a termelésnek és a szétosztásnak etatisztikus megállapítása fejlettebb és differenciáltabb gazdasági élet mellett vagy egyáltalán nem valósítható meg, vagy csakis egy olyan állami omnipotencia, militarizmus és túltengő bürokrácia segítségével, amelyhez képest a kapitalizmusnak ezek a bajai valóságos gyermekbetegségek voltak”,¹⁵ majd csak az orosz és a magyar bolsevik kísérlet tapasztalatai érlelik meg. Ez abból is kitűnik, hogy amikor Jászi a polgári radikalizmus kiáltványának szánt *Mi a radikalizmus?* című brosúrájában felsorolja a radikalizmust a marxista szocializmustól elválasztó szempontokat, még *nem* szerepel közöttük a piacgazdaság megszüntetésének mint történelmi célkitűzésnek a bírálata.¹⁶

Jászi a koalíció időszakában, *Mi a szociológia?* című könyvecskéjének a megírása után mindinkább a nemzetiségi kérdés tanulmányozása felé fordult. Nagyon fontosnak tartom Jászi és Seton-Watson barátságának alapos ábrázolását (74–75. old.), hiszen a Jászit gyűlölő magyar jobboldalnak mindig egyik fontos vádja volt, hogy Jászi barátságot tartott fenn a Magyarország presztízsét állítólag külföldön lejárató, Trianon előkészítésén buzgólkodó „utazó skóttal”. Jászi és köre Seton-Watsont valóban nagyra becsülte, az egyik lehetséges „szálnak”, közvetítőnek tekintette a „művelt Nyugat” közvéleménye felé. Jászi azonban – mint Litván könyvéből kiderül – nem volt szoros és állandó kapcsolatban Seton-Watsonnal (hiszen levelezésükben éves kihagyások, hosszú hallgatások is találhatók), és kritikátlanul sem kezelte nézeteit. Mindig hangsúlyozta irányában, hogy a demokratikus nyugati közvéleménnyel való együttműködés feltétele a magyar nemzeti érzés tiszteletben tartása (96. old.). E barátság kibontakozásával kapcsolatban talán érdemes lett volna megemlíteni, hogy mind Jászi, mind Seton-Watson érdeklődésének egyik kiváltó oka a magyar nemzetiségi problémák iránt az 1907-es csernovai zendülés, a magyar kormányzattal szembeni

Jászi Oszkár könyvei

(Elemér Oszkár néven):
GÖRGEY ARTHUR 1848–49-BEN
A TÖRTÉNELMI KRITIKA
EREDMÉNYEINEK RÖVID
ÖSSZEFOGLALÁSA
Franklin, Bp., 1896. 112 old.

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS
ÁLLAMBÖLCSELETE
Politzer, Bp., 1903. VIII+152 old.
(Társadalomtudományi Könyvtár) 2. [4.]
kiad. Grill, Bp., 1908. VI, 191 old.

MŰVÉSZET ÉS ERKÖLCS
Politzer, Bp., 1904. XX+379 [5] old.
(Társadalomtudományi Könyvtár)
Népies kiad. 1904. IV, 271 old., 2. [4.] kiad.
Grill, 1908. XX+439 old.

KULTURÁLIS ELMARADOTTSÁGUNK
OKAIRÓL
Politzer, Bp., 1905. 30 [2] old.
(A Huszadik Század könyvtára)

A DEMOKRÁCIA JÖVŐJE
Deutsch, Bp., 1906. 35 old.
(A Huszadik Század könyvtára)

ÚJ MAGYARORSZÁG FELÉ
BESZÉLGETÉSEK A SZOCIALIZMUSRÓL
Deutsch Zsigmond, Bp., 1907. 188 old.

MI A SZOCIOLÓGIA?
Deutsch Zsigmond, Bp., 1908. 71 old.
(Természet és társadalom)

(Rácz Gyulával és Zigány Zoltánnal):
A VÁLASZTÓJOG REFORMJA
ÉS A MAGYARSÁG JÖVŐJE
Deutsch Zsigmond, Bp., 1908. 82 old.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS
MAGYARORSZÁG JÖVŐJE
Galilei Kör, Bp., 1911. 31 old. (A Galilei Kör
könyvtára)

A KAPITALISTA TÁRSADALOM
FELBOMLÁSA
Galilei Kör, Bp., 1911. 15 old.
(A Galilei Kör könyvtára)

A NEMZETI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA
ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS
Grill, Bp., 1912. XVI+544 old.
(Társadalomtudományi Könyvtár.
Új sorozat), röv. kiad. Gondolat, Bp., 1986.
315 old. (Közös dolgaink)

nemzetiségi (szlovák) elégedetlenség e minden korábbinál véresebb kirobbanása volt.

A koalíció 1909-ben kibontakozó válságának, a bankkérdés kieleződésének a bemutatása során azért nem szerencsés „Apponyi Albert-féle konzervatív” és „Justh Gyula vezette kuruc szárny”-ről beszélni (76. old.), mert a Függetlenségi Pártban a konzervatív szárny formális és tényleges vezetője ekkor Kossuth Ferenc volt, jóllehet Apponyi szintén a bankkérdés elnapolása mellett foglalt állást.

Az 1910, a koalíció bukása utáni korszak politikai és szellemi harcaival kapcsolatban Litván nagyon fontos kritikával illeti Jászit, amikor világossá teszi, hogy egy pillanatra ő is „felült” a szerveződő Munkapárt és a kormányalakító Khuen-Héderváry Károly választójogi ígéreteinek, s nem látta világosan, hogy a Munkapárt Tisza István megingathatatlan konzervatívizmusát csempészi vissza a hatalomba. Sőt abban reménykedett, hogy ő maga s egy „szociológus-szocialista-radikális blokk” bejuthat a parlamentbe (78. old.). Litván e kérdéssel foglalkozó korábbi munkáiból ez nem domborodott ki ennyire egyértelműen, bár azt eddig is tudtuk, hogy Jászi bizalmatlansággal viseltetett a másik, ellenzéki oldallal, a függetlenségi és a demokratikus hagyomány újbóli összekapcsolására törekvő Justh Gyulával szemben, s ez az állásfoglalása valószínűleg hozzájárult Justhék vereségéhez.¹⁷

Jászi személyes élete eközben egyre inkább kiteljesedett. Befejezte a nemzetiségi kérdéstről írott hatalmas tudományos művét, s minden erővel azon volt, hogy cikkeivel, előadásaival a „nemzetköziség” eszményén csüggő radikálisok és szocialisták, illetve a nemzetiségiek és a magyar nacionalizmus közötti térmeány párbeszédet szolgálja. Vélhetően a szellemi sikerek s a belőlük fakadó önbizalom nyomán kezdtek lassan kialakulni szerelmi kapcsolatai is. Sok jel ugyanis arra mutat, hogy Jászi későn érő, félénk férfi volt, aki nehezen jutott el oda, hogy komoly kapcsolatot teremtsen a nőekkel (lásd a Litván által az ifjú Jászi és Erdős Renée – valószínűleg beteljesületlen – szerelméről mondottakat, 70. old.). Az olvasóban azonban némi bizonytalanság marad Jászi szerelmi életét illetően. E problémáról ugyanis Litván csak a munka 91. oldalán szól részletesebben, egy olyan időszak tárgyalásakor, amikor Jászi már közel járt a negyvenedik életéhez. S akkor sem túl szerencsés formában mutatja be a történetet, mert Jászi barátnőit „konzervatív keresztény úriasszonyokra” és „zsidó polgárasszonyokra” osztja fel, s ez a „kettősség” kerül végül is előtérbe. Márpedig bármilyen komoly problémát jelentett is Jászi számára zsidósága, az legalábbis kétséges, hogy a szerelmi életét szintén ez határozta volna meg. Ezt követően olvashatunk Jászi első fontos szerelmi kapcsolatáról, ami őt Kunffy (Tiller) Ellához fűzte (92. old.). Bármennyire elfogadott volt is a századforduló progresszív értelmiségi köreiből (gondoljunk Ady Lédájának és Diósy Ödönnek a házasságára) a „nyitott házasság” intézménye, mégiscsak jó len-

ne valamit tudni arról, hogy Ella férje, Kunffy Lajos, aki Jászinak élete végéig a barátja maradt, „mit szolt” a kapcsolathoz. Jászi végül – igaz, meglehetősen különös s végül kudarcba fulladt – házasságot is a progresszív értelmiség egyik meghatározó nőalakjával, Lesznai Annával kötött. Nagyon találóak Lesznai idézett sorai Jásziról („De te, szívem, mint minden »hivatott«, nehezen szerethető ember vagy”), aki alapvetően hivatásának és küldetésének élt, s ezért – bár gondoskodó és gyengéd apa volt – nem volt igazán alkalmas a családapái, férji szerepre.

Jászi ezekben az években találkozik először Károlyi Mihállyal. Litván kiemeli Jászi azon megnyilatkozásait, amelyek világossá teszik, hogy már ekkor felismerte Károlyiban a „nagy reménységet”: a magyar függetlenségi és demokratikus törekvések összekapcsolására egyedül alkalmas vezéregyéniséget, noha még sokáig nem volt köztük szoros személyes kapcsolat. Elváltasztotta őket Károlyi nacionalizmusa is, az, hogy a gróf nem tudott és nem akart elhatárolódni pártja szélsőségesen nemzetiességgel szemben. Károlyi viszont még nem látta meg Jásziban a későbbi szövetségest és barátot, bár már ekkor is visszautasította, hogy pártjával bojkottálják Jászi szerveződő pártját (97. old.). Jászi pártalakító kísérletére csak közvetlenül az első világháború előtt került sor. Később, egy Litván által is idézett cikkében, „élete legnagyobb baklövéséeként” könyvelte el a polgári radikális párt megalakítását. Való igaz, hogy a Radikális Párt – amely ráadásul, mint Litván részletesen bemutatja, belülről is megosztott volt – nemigen található magának megfelelő tömegbázist, hiszen az általa képviselt törekvésekre fogékony társadalmi csoportok túlnyomórészt már megtalálták helyüket más pártokban, ráadásul nem marxista szocializmuseszményével fölbresztette a szociáldemokrata párt féltékenységét. Tehát nagyjából igaz az, amit Jászi írt, hogy ez a párt csak „egy haladottabb vázsonyizmus siralmas szerepét játszhatta volna”. Mégis látjuk Litván könyvéből, hogy ez a késői, utólagos keserű ítélet nem teljesen igazolt: a szerveződő kis pártban volt valódi élet, már csak Adynak a párt melletti nyilvános kiállása miatt is.

Aligha kétséges, hogy az addigra már a képviselőházba is bejutó és a budapesti városházán is komoly befolyásra szert tevő Vázsonyi Vilmos, éppen a „haladottabb vázsonyizmus” lehetőségétől rettegve, hatalmi féltékenységből igyekezett Jászi pártalakítási kísérletét megfojtani, Vázsonyi beállításában azonban a könyvben mégsem teljesen igazságos. Litván átveszi könyve hősnéinek Vázsonyiról alkotott – a személyes rivalizálástól és gyűlölettel áthatott – vélekedését, vagy legalábbis nem eléggé határolja el magát tőle (116. old.). Jászi Vázsonyit mindig is – a liberális mágnásokhoz, mindenekelőtt ifj. Andrássy Gyulához fűződő jó kapcsolata miatt – „a grófok házi zsidájának”, a demokrácia árulójának tartotta, s egy Litván korábbi művében idézett levelének tanúsága szerint már 1909 végén is hangsúlyozta, hogy a demokráciát

A MONARCHIA JÖVŐJE,
A DUALIZMUS BUKÁSA ÉS
A DUNAI EGYESÜLT ÁLLAMOK
Új Magyarország, Bp., 1918. 117 old.
4. kiad. ÁKV-Maecenas, Bp., 1988.
133 old. (Galántai József előszavával)
(A 2. kiad. [1918.] Magyarország jövője és a
dunai egyesült államok címmel.)
Németül: Manz, Wien, 1918. VI, 120 old.;
szerbül: Izd. Knjiz. Zorana Stojanovica,
Sremski Karlovci-Noví Sad, 1996. 172 old.

MÚLT ÉS JÖVŐ HATÁRÁN
Pallas, Bp., 1918. 246 old.

MI A RADIKALIZMUS?
Országos Polgári Radikális Párt, Bp., 1918.
20 old.

MAGYAR KÁLVÁRIA –
MAGYAR FELTÁMADÁS
A KÉT FORRADALOM ÉRTELME,
JELENTŐSÉGE ÉS TANULSÁGAI
Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, 1920. 168 old.,
2. bőv. kiad. 1921. 183 old., hazai [5.] kiad.
Magyar Hírlap könyvek, Bp., 1989. Szerk.
Veres András. 253 old.
németül: Magyaris Schuld – Ungarns
Sühne. Revolution und Gegenrevolution in
Ungarn. Verlag f. Kulturpolitik, München,
1923. XVI+249 old. (Előszó: Eduard
Bernstein);
angolul: Revolution and counter-revolution
in Hungary. P. S. King, London, XXIII+
239 old. 2. kiad. Fertig, New York, 1969.
XXIII+239 old.
(Bev. R. W. Seton-Watson.)

THE DISSOLUTION OF
THE HABSBERG MONARCHY
The University of Chicago Press, Chicago,
1929. XXIV+488 old.
(Studies in the making of citizens) 4. kiad.
1971. XIV+482 old. (Phoenix Books),
magyarul:
A Habsburg-monarchia felbomlása.
Ford. Zinner Judit, előszó: Hanák Péter.
Gondolat, Bp., 1983. 597 old.

(John D. Lewisszal):
AGAINST THE TYRANT
THE TRADITION AND THEORY OF
TYRANNICIDE
Free Press, Glencoe, 1957. IX+288 old.

MARXIZMUS, VAGY
LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS
Szerk., bev. Kende Péter. Estoup, Paris,
1983. 223 old. (Magyar Füzetek könyvei)

sokkal inkább lehet várni Justhéktól, mint a „terézvárosi demokratáktól”.¹⁸ Vázsonyi Litván idézte 1921-es, az ellenforradalom nemzetgyűlésében elhangzott öngigazoló kijelentései (amikor is azzal igyekezett hazafiságát bizonygatni, hogy ő mindig a „nemzeti” oldalra állt azokkal szemben, akik az általános választójogot a nemzeti szempontok ellenében igyekeztek megvalósítani) azonban csak az érem egyik oldalát jelentik. Az igazsághoz tartozik az is, hogy bár Vázsonyi

A KOMMUNIZMUS KILÁTÁSTALANSÁGA
ÉS A SZOCIALIZMUS REFORMÁCIÓJA
VÁLOGATÁS POLITIKAELEMÉLETI
ÍRÁSAIBÓL

Szerk. Gyurgyák János, Kövér Szilárd.
Héttorony, Bp., 1989. 343 old.
(Századvég füzetek)

(Jászi Oszkár bibliográfia)

Szerk. Gyurgyák János, Litván György. MTA
TTI-Századvég, Bp., 1991. alapján)

és pártja – Jásziékkal ellentétben – az 1905–1906-os alkotmányos válság idején csakugyan a koalíciót támogatta a „darabontkormány” kísérletével szemben, a demokraták már 1906 őszén szakítottak a koalícióval, és pedig pontosan azért, mert belátták: a koalíciónak nem áll szándékában a demokratikus választójog megvalósítására tett ígéreteit betartani.¹⁹ Később, amikor ifj. Andrássy Gyulát 1910-ben Vázsonyi kezdeményezésére a főváros díszpolgárává választották, ő maga is hangsúlyozta: ez a megtiszteltetés a főváros fejlesztése körül komoly érdemeket szerzett államférfinak, nem pedig az antidemokratikus „plurális választójog” bajnokának szól. Általánosságban: Vázsonyi és kis pártja a maga minden fogyatékoságával, megalkuvásával együtt is a polgári demokrácia ideáljáért harcolt mind a dualizmus Magyarországon, mind később a Horthy-korszakban. Ezt a harcot Vázsonyi meglehetősen személyes integritással küzdötté végig (egy szélsőjobboldali terrorista merénylete ellen valószínűleg hozzájárult korai halálához).

Az első világháború kitörése egészen új irányt adott Jászi tevékenységének. Litván a kellő aránytalansággal rajzolja meg Jászi személyiségének fejlődését ebben az időszakban. Jászi azon kevesek közé tartozott, akik bátran szembeszegültek az egész magyar társadalmat és a szellemi életet is magával ragadó háborús-nacionalista hisztériával, ráadásul jó érzékkel elemezte e hisztéria lélektani okait. Bár Jászi is oda jutott a háború alatt, hogy a háború nem tisztán szociológiai, politikai vagy lélektani, hanem „metafizikai” kérdés is (s éppen ezért az emberiség szellemi életének egy új spirituális szintézisében kezdett reménykedni), mindazonáltal nem ragadta magával felesége baráti körének, a Vasárnap Társaságnak a világháborústrófiával szemben egy kvázivallásos messianizmusba menekülő irracionalizmusa.

Litván részletesen beszámol Jászi haditudósítóként szerzett tapasztalatairól. Miközben egyéniségének életidegen, neuraszténiás vonásai az új helyzetben is megmaradtak, a sokféle élmény gazdagította személyiségét. Találkozott a még nem asszimilált, galíciai zsidósággal is, de ez – mint a *Huszádik Század* 1917-es, zsidókérdéssel kapcsolatos vitájában írott cikke mutatja – csak a zsidóság asszimilációjának szükségességét erősítette fel benne. Fontos megértenünk azt a szerepet is, amelyet a cári Oroszország barbarizmusával való találkozás játszott nézeteinek fejlődésében. Litván világosan bemutatja, hogy Jászi elsősorban ezért lett a németek által propagált Mitteleuropa-terv híve, s az 1917-es februári orosz forradalom után már egyértelműen „Európa demokratizálásáért”, nem pedig a közép-európai államszövetségért küzdött. Litván tehát tisztázza Jászi a „németbarátság” lehetséges vádjá alól. A Mitteleuropa-terv korabeli kontextusa azonban némileg elsikkad a könyvben.

Friedrich Naumann, a Mitteleuropa-terv kidolgozója „német lelkészként” jelenik meg a mű 101. oldalán, s később is csak mint előadást tartó tudós, akivel Jászi hosszas eszmecsere folytatott (105. old.). Naumann azonban egyszersmind politikus is volt, a nem is annyira jelentéktelen baloldali liberális Haladó Néppárt (Fortschrittliche Volkspartei) vezetője. Törekvéseit pedig nemcsak az egyértelműen pacifista körök, hanem a vilmosi Németország azon katonai és politikai vezető körei is támogatták, amelyek úgy vélték, hogy Németországnak a nyugati nagyhatalmakkal folytatott (végső soron reménytelen) küzdelem megnyerése, a tengeri (és világ-) hegemonia Angliától való elragadása helyett elsősorban közép-európai területek megszerzésével, illetve a saját érdekszférájába való végleges beépítésével kellene az első világháborút lezárnia. E körök a hadvezetőség világhatalmi ábrándjaitól mindig bizonyos távolságot tartó, a háború kompromisszumos megoldására hajlandóságot mutató Bethmann-Hollweg német kancellárra is bizonyos befolyást gyakoroltak. A Mitteleuropa-terv ugyanakkor eszközül szolgált a régió gazdasági tartálékainak a vilmosi Németország hadicéljait szolgáló korlátlan kiaknázásához is.²⁰

Amikor egyre nyilvánvalóbb volt, hogy Ausztria–Magyarország elveszti az első világháborút, a polgári radikálisok és Károlyi ellenzékiége egyre nyíltabbá és bátrabbá vált, de sokáig folyt még köztük a polémia a nemzetiségi kérdés miatt. Jászi a könyv tanúsága szerint szelíden, humorral igyekezett Károlyit és híveit leválasztani a függetlenségi tábor sovíniszta elemeiről – felidézve, amikor valaki Károlyiék újság-

17 ■ Litván: Magyar gondolat – szabad gondolat. In: *Októberrek üzenete*, 67. old.

18 ■ Uo.

19 ■ Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2003. 69. old.

20 ■ Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás*. Akadémiai, Bp., 1973.

21 ■ Andrássy Gyula gróf: *A diplomácia és a világháború*. Gönczöl-Primusz, Bp., 1990. 157. old.

jának, a *Magyarországnak* róla szóló cikke után azt kérdezte tőle: „Hát már megint hazát tetszett árulni?” Jászi és Károlyi azonban emberileg és politikailag csak az 1917. novemberi berni békekongresszuson talált végleg egymásra. Litván jó érzékkel emeli ki Károlyi emlékiratainak tömör megfogalmazását: „Én a nemzetiségi kérdésben az ő álláspontjára jutottam, ő a békekérdésben az enyémre.”

Litván a magyar pacifista-demokratikus erők 1917-es aktivizálódása és Károlyi balra tolódása kapcsán szóba hozza a wilsoni pontok szerepét. Ez a megállapítás sajnos csak egy Jásziról szóló, s személyiségéről egyébként érzékletes leírást adó Romain Rolland-levélből vett idézetként jelenik meg a könyvben. Holott nyilvánvaló, hogy a wilsoni pontok ténylegesen – s nem csak Rolland véleménye szerint – döntő szerepet játszottak a magyarországi háborúellenes és demokratikus közhangulat felerősödésében, Károlyiék és Jásziék aktivizálódásában. Wilson akciója győzte meg a magyar tömegek és a politikusok jó részét arról, hogy az antant nem a központi hatalmak nemzetei, hanem az őket elnyomó, a háborút pedig értelmetlenül folytató autokrata rendszerek ellen harcol.²¹

Jászi életében 1918 második felében kezdődik el az a rövid – de bizonyos értelemben legfontosabb – korszak, amelyben az ideológus rövid időre gyakorlati politikussá vált. Magunk előtt látjuk a Radikális Párt megalapítóját, az őszirózsás forradalom vezetőinek egyikét, a Károlyi-kormány miniszterét. Sajnálatos, hogy – mint Litván megállapítja – éppen erre az időszakra vonatkozóan rendelkezünk a legkevesebb forrással, többek között azért is, mert a forradalom zűrzavarában, szerteágazó teendői közepe Jászinak nem volt ideje naplót vezetni. A „hazaárulásnak” Károlyival és Jászival szemben a jobboldal által a két világháború között hangoztatott vádját, hogy tudniillik Károlyiék a forradalommal szétverték a még ütőképes hadsereget és a működő közigazgatást, s ezzel nyitották meg az utat az ország megszállása – és közvetve Trianon – felé, Litván (és nem csak ő) már korábbi munkáiban meggyőzően cáfolta. Litván újszerűen ábrázolja a belgrádi fegyverszünet megkötését, a Károlyi-kormány tárgyalásait Franchet d'Esperay francia tábornokkal. A „hagyományos” felfogás szerint Belgrádban Károlyi és Jászi csúfos kudarcot vallott, amit a jobboldal úgy interpretált, hogy lám, a „hazaáruló” forradalmi kormány „felajánlkozása” még az ellenségnek sem kellett. Litván leírásából azonban egyértelműen kiderül, hogy – jóllehet Franchet d'Esperay csakugyan meglehetősen hányaveti, parancsoló stílusban tárgyalt a magyarokkal – a belgrádi fegyverszünet valójában a lehető legtöbb volt, amit akkor az ország kormánya elérhetett, tehát inkább sikernek kell tekintenünk.

Amikor azonban Litván Jászinak 1918 novemberében a román vezetőkkel Erdély jövőjéről folytatott tárgyalásait ismerteti, akkor – talán a hőse iránti szeretettől, a vele való azonosulástól is vezettetve – túl-

ságosan semleges marad, s így nem bírálja érdeme szerint Jászi magatartását. Jászi ugyanis, mint megtudjuk, azzal fenyegette meg a románokat, hogy a békét „az európai szovjet-köztársaság, a munkások és katonák tanácsa fogja megkötni”, amely nem veszi majd figyelembe az antant utódállamoknak tett ígéreteit. Igaz, Maniuékat ekkor láthatóan már *semmilyen* eszközzel nem lehetett Erdély és a Partium elcsatolásától eltéríteni, és a Jászi javasolta „kantonális” megoldásnak megnyerni. De megfenyegetni őket az „európai szovjet-köztársaság” mumusával mégis több volt hibánál; nem csupán azért, mert egy ilyesfajta összeurópai forradalomnak nem volt realitása, hanem főként azért, mert emlegetése a szándékolttal ellentétes hatást válthatott ki a román vezetőkben. Litván maga is csupán a kétségbeeséssel, a szerepből való kieséssel tudja magyarázni Jászi szavait; egy tudományos felkészültségű politikusnak azonban, aki országát életfontosságú helyzetben nemzetközi tárgyalásokon képviseli, semmiképp sem szabad ennyire elveszítenie higgadtságát.

Litván bemutatja Jászi nemzetiségügyi miniszteri tevékenységét és részvételét is a kommunista hatalomátvételt megelőző politikai harcokban. Az előbbi – Jászi munkabírása, idealizmusa ellenére – a kialakult politikai helyzet miatt ekkor már lényegében csak tervezetek, statisztikák készítésére korlátozódott. Jászi is elismerte ezt később, a *Magyar kálvária – magyar feltámadás* oldalain, de azért hozzátette: „Nem voltam tehát az a naív professzor és szobatudós, akivel szemben a román és a többi nemzetiségi urak a markukba nevettek.” Amiben viszont ő a Károlyi-kormány legfőbb hibáit látta, a választások, a földreform és a közigazgatási reform halogatásában, abban nem sok része volt. A politikai harcokat illetően Litván helyesen ragadja meg a Jászi álláspontjában jelentkező kettősséget: határozottan állást foglalt ugyan a proletárdiktatúra ellen, de nem fogadta el a polgári pártok kommunistaellenes „egységfrontjának” gondolatát, hiszen ez ekkor a szociáldemokráciát is szembefordította volna a polgári demokratikus kísérlettel. Litván ismét megtalálja a lehető legfrappánsabb idézetet Jási és az ekkor már kizárólagos hatalomra törekvő munkásmozgalom viszonyát illetően: „Én a belépést továbbra is erkölcsi lehetetlenségnek érzem. Viszont a küzdelmet a mai viszonyok között reménytelennek.” (164. old.) Litván alaposan ábrázolja (felhasználva Jászi visszaemlékezéseit és Garamival folytatott 1922-es vitáját is) azt a tragikus helyzetet, amelyben a Vix-jegyzék után a kommunista hatalomátvételre sor került. A könyv világossá teszi, hogy Károlyi (de főleg Jászi) nem tehető felelőssé azért, hogy a Vix-jegyzék után átadták a hatalmat a kommunistáknak.

Jászinak a kommunizmus mellett tett 1919. áprilisi állásfoglalása értékelésekor viszont Litvánt ismét csak a hőse iránti szeretet tartja vissza az igazságos ítélettől. Jászi a *Huszadik Században* deklarálta, hogy „a kommunista kísérletet egyszer meg kell valósítani

Litván György könyvei*

(Vál., szerk.):

SZABÓ ERVIN VÁLOGATOTT ÍRÁSAI
Kossuth, Budapest, 1958. 508 old.

(Vál., szerk., bev.):

KÁROLYI MIHÁLY:
AZ ÚJ MAGYARORSZÁGÉRT
VÁLOGATOTT ÍRÁSOK ÉS BESZÉDEK
1908–1919

Magvető, Budapest, 1968. 557 old.

[A kötet tartalmazza még:

Egy egész világ ellen. II.]

(Vál., bev., Szűcs Lászlóval):

A SZOCIOLÓGIA ELSŐ MAGYAR
MŰHELYE

A HUSZADIK SZÁZAD KÖRE. I-II.

Gondolat, Budapest, 1973. 585, 581 old.

(Társadalomtudományi könyvtár)

SZABÓ ERVIN

Akadémiai, Budapest, 1974., 2. kiad. 1978.

274 old. (Életek és korok)

(Szerk., bev.):

MAGYAR MUNKÁSSZOCIOGRÁFIÁK
1888–1945

Kossuth, Budapest, 1974. 446 old.

(Jemnitz Jánossal):

SZERETTE AZ IGAZSÁGOT
KÁROLYI MIHÁLY ÉLETE

Gondolat, Budapest, 1977. 450 old.

[11–270. old.: Károlyi a magyar politikában]

(Szerk., Szűcs Lászlóval):

SZABÓ ERVIN LEVELEZÉSE. I-II.

Kossuth, Budapest, 1977–1978. 694,

1041 old.

„MAGYAR GONDOLAT – SZABAD
GONDOLAT”NACIONALIZMUS ÉS PROGRESSZIÓ
A SZÁZAD ELEJEI MAGYARORSZÁGON

Magvető, Budapest, 1978. 163 old.

(Gyorsuló idő)

[lásd In: Októberek üzenete is.]

(Szerk.):

KÁROLYI MIHÁLY LEVELEZÉSE. I.
1905–1920

Akadémiai, Budapest, 1978. 806 old.

(Vál., szerk.):

SZABÓ ERVIN TÖRTÉNETI ÍRÁSAI

Gondolat, Budapest, 1979. 713 old.

(Történetírók tára)

[...] A kommunizmust ki kell próbálni [és] meg kell tenni mindent, hogy a kísérlet tiszta, világos és döntő legyen, hogy mindenképp újat és jobbat hozzon a korhadt és korrupst kapitalista rend helyére!” Jászi lojalitásra szólította fel az értelmiséget – amelyre jelentős befolyása volt – az új renddel szemben. Senki sem vethetné szemére, ha – oly sok európai és magyar értelmiségihez hasonlóan – lelkesedik a kommunizmusért. Még kevésbé róhatnánk fel neki, hogy még ha átlátja is az árnyoldalait, úgy gondolta volna: a modernizáció útján hátramaradt, félfeudális országokban, mint amilyen Oroszország vagy Magyarország, szükség van a bolsevik kísérletre az elmaradottság felszámolása érdekében. (Ahogyan egyébként, mint a könyv más helyein kiderül, az orosz kommunizmus történelmi szerepéről ténylegesen ez is volt a véleménye.)²² Ha azonban valaki kifejezetten rossznak tart egy rendszert (és Litván könyvéből kiderül, hogy Jászi az első perctől felettébb kritikusan viszonyult a Tanácsköztársasághoz), akkor nem állíthatja felelősségteljesen, hogy ezt a rendszert – mint valami szérumot – „ki kell próbálni” egész társadalmakon.

A politikai helyzethez való alkalmazkodásnak, a tömeghangulatnak való behódolás hatására keletkezett rögtönzésnek – esetleg a *Huszedik Század* legalitása megőrzése érdekében végrehajtott manővernek – lehetne minősíteni Jászi cikkét, amennyiben nem vállalta volna ezt az álláspontot az események lezajlása után is a *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című visszaemlékezésében: „A bolsevizmus [...] talán jó lehet a kapitalista gazdasági rend erőszakos összetörésére – s ha az entente megvadult politikáját folytatja, tényleg a dolgozó emberiségnek nem is marad más eszköze a nemzedékeket tönkretévő rabiga lerázására –, de teljesen alkalmatlan egy új, fejlettebb és szabadabb termelési és elosztási rendszer felépítésére: hogyha a bolsevizmus tovább terjed, egy új középkor elé megyünk, mely minden borzalmi mellett is, abban az értelemben áldásos és kikerülhetetlen lesz, amely értelemben a régi középkor a belső reformokra képtelen antik rabszolgakapitalizmus lerombolója volt!”²³ Jászi a továbbiakban azt hangoztatja, hogy a kommunista kísérletet „einwandfrei” (nem kifogásolható, tiszta) formában kell egyszer megvalósítani, hogy a tömegek, melyeket áthatott a szocializmusért való lelkesedés, végérvényesen kiábrándulhassanak belőle.

Ennek az állásfoglalásnak a végiggondolatlansága, abszurditása azonban teljesen nyilvánvaló. Először is, a történelmi analógia nyilvánvalóan téves: a középkorban *nem* történt tudatos és szervezett kísérlet az antik rabszolgaság megszüntetésére, mivel az különféle spontán társadalmi folyamatok következtében szűnt meg.²⁴ Másodsor is, amennyiben Jászi nem-

22 ■ Jászinak a Lenin halálával kapcsolatos reflexióit lásd a könyv 251. oldalán.

23 ■ *Magyar kálvária...* 116. old.

24 ■ L. Marc Bloch: *Hogyan és miért szűnt meg az antik rabszolgaság?* In: *Uó: A történelem védelmében. Válogatott művek.* Gondolat, Bp., 1974. 105–133. old.

csak Oroszország vagy Magyarország, hanem az egész világ számára amolyan elkerülhetetlen „tisztítóútnak” tartotta a kommunista rendszert, akkor felmerül a kérdés: hogyan rázta volna le az emberiség a kommunizmust, miután kiábrándul belőle? Hiszen a bolsevizmus azokban az országokban, ahol egyszer már hatalomra jutott, rendkívül nehezen volt felszámolható. Szülőhazájában, a Szovjetunióban kereken hetven évig volt uralkom, s akkor is csak azért dőlhetett meg, mert szemben állt vele egy gazdagabb és erősebb kapitalista világ, amellyel végül nem bírta a fegyverkezési versenyt. Ha 1918–1919-ben a kommunista forradalom az egész világon vagy akár csak a fejlett európai államokban győzedelmeskedik, az így létrejövő világméretű kommunista rendszer valóban alkalmas lett volna ugyan arra, hogy véglegesen felszámolja a kapitalizmust, viszont bármennyire kiábrándulnak is belőle a tömegek, megdöntéséhez valószínűleg évszázadok kellettek volna.

Ha viszont Jászi csak egyes országok, így Oroszország vagy Magyarország számára tartotta kipróbálandó „kísérleti székelynek” a kommunizmust, elesik az az érve, miszerint a tömegek a kifogástalan körülmények közt végrehajtott kísérletből végül be fogják látni a marxi szocializmus megvalósíthatatlanságát. Mert ebben az esetben a kommunizmus bukása után is arra lehetett volna hivatkozni (ahogyan a „létező szocializmustól” elhatárolódó különféle marxista irányzatok évtizedek óta hivatkoznak is), hogy az ellenséges tőkés világtól körülvéve, a viszonylagos elmaradottság viszonyai között a kommunista kísérlet eleve nem lehetett sikeres, s nem hozhatott létre mást, mint történelmi torzszülöttet.

Litván a könyv második – terjedelmesebb – felében a politikai hajótörött Jászit mutatja be: a hazáját elvesztő, a Horthy-rendszer elleni reménytelen politikai küzdelmekbe, emigránstársaival pedig sokszor keserű polémiákba bonyolódó emigránst, majd a csendes amerikai egyetemi városkában, Oberlinben a tanításban, szellemi munkában viszonylagos nyugalomra lelő, de a politikával mindig kapcsolatban maradó egyetemi professzort, akinek életét még egyszer feldúlja, amikor a kibontakozó új – ezúttal kommunista – elnyomás meg nem alkuvó, bátor kritikusaként öreg fejjel látogatóba hazatér Magyarországra.

Az emigráció első éveiben Jászi szemmel láthatóan súlyos emberi-egzisztenciális válsággal küzdött, amely kiterjedt magánéletére is. Litván mindenekelőtt a *Naplóra* támaszkodva ábrázolja ezt a belső válságot, amelyen végül is Jászi hatalmas lelki erővel úrrá lett, s visszanyerte emberi integritását. Az emigrációban ugyanis Jászi visszatért már elhagyott feleségéhez, Lesznai Annához, de közben egy ideig még folytatódott a Kunffy Ella-szerelem is, végül Jászi feleségül vette Recha Rundtot, aki eredetileg csak szállást adott a hazájából elüldözött, magányos férfinak. Nem derül ki azonban világosan, miért vergődik egy élete delén

(Szerk., J. M. Bak-kal:)
SOCIALISM AND SOCIAL SCIENCE
SELECTED WRITINGS OF ERVIN SZABÓ
1877–1918.
Routledge–Kegan Paul, London, 1982.
VII+215 old.

(Vál., szerk., jegyz., Varga F. Jánossal:)
JÁSZI OSZKÁR PUBLICISZTIKÁJA
VÁLOGATÁS
Magvető, Budapest, 1982. 590 old.

(Bev., vál., jegyz.:)
JÁSZI OSZKÁR: A NEMZETI ÁLLAMOK
KIALAKULÁSA ÉS A NEMZETISÉGI
KÉRDÉS. VÁLOGATÁS
Gondolat, Budapest, 1986. 315 old.
(Közös dolgaink)

[Hegedűs B. Andrással, Kozák Gyulával,
Pető Ivánnal és Szabó Miklóssal:]
AZ 1956-OS FORRADALOM
KRONOLÓGIÁJA
1953. MÁRC.–1963. MÁRC.
Kiadó és é. n. [1986] 69 old.,
3. kiad.

[a szerzők nevével] In:
1956. A FORRADALOM KRONOLÓGIÁJA
ÉS BIBLIOGRÁFIÁJA
Szerk. Varga László. Századvég–
Atlanti–1956-os Intézet, Budapest, 1990.

(Összeáll., jegyz. Varga F. Jánossal:)
JÁSZI OSZKÁR VÁLOGATOTT LEVELEI
Magvető, Budapest, 1991. 624 old.

(Összeáll., bev., jegyz., Szarka Lászlóval:)
DUNA-VÖLGYI BARÁTSÁGOK
ÉS VITÁK. JÁSZI OSZKÁR
KÖZÉP-EURÓPAI DOSSZIÉJA
Gondolat, Budapest, 1991. 283 old.
(Régió könyvek 4.)

(Szerk.):
AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
REFORM – FELKELÉS –
SZABADSÁGHARC – MEGTORLÁS
TÖRTÉNELMI OLVASÓKÖNYV
Tankönyvkiadó, 1991. 223 old.
(2. kiad. 1992., németül [Passagen Verlag,
Wien, 1994], angolul [Longman,
London–New York, 1996] és lengyelül
[Inst. Studiów Polit. PAN, Warszawa, 1996])

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
HAGYOMÁNYA ÉS IRODALMA
MTA Történettudományi Intézet, Budapest,
1992. 32 old.
(Előadások a Történettudományi Intézetben)

(Szerk., jegyz., előszó:)
ZIMÁNDI PIUS: A FORRADALOM ÉVE
KRÓNKA 1956-BÓL
Századvég–1956-os Intézet, Budapest,
1992. 390 old.

SZABÓ ERVIN,
A SZOCIALIZMUS MORALISTÁJA
Századvég, Budapest, 1993. 281 old.
(Századvég biográfiák)

(Szerk., Gál Évával, Hegedűs B. Andrással
és Rainer M. Jánossal:)
„A JELCIN-DOSSZIÉ”
SZOVJET DOKUMENTUMOK 1956-RÓL
Századvég–1956-os Intézet, Budapest,
1993. 242 old.

(Összegyűjt., szerk., Ádám Magdával
és Ormos Máriával:)
DOCUMENTS DIPLOMATIQUES
FRANÇAIS SUR L'HISTOIRE DU BASSIN
DES CARPATES 1918–1932.
Vol. I. OCTOBRE 1918–AOÛT 1919.
Akadémiai, Budapest, 1993. LXX+864 old.,
Vol. II. AOÛT 1919–JUN 1920.
Akadémiai, Budapest, 1995. XLII+676 old.

OKTÓBEREK ÜZENETE
VÁLOGATOTT TÖRTÉNETI ÍRÁSOK
Osiris, Budapest, 1996. 379 old.

(Szerk.:)
JÁSZI OSZKÁR HAZATÉRÉSE
Társadalomtudományi Társaság,
Budapest, 1996. 119 old.
(A Társadalomtudományi Társaság füzetei)

(Szerk., előszó:)
EGY FRANCIA DIPLOMATA
A FORRADALOMBAN
GUY TURBET-DELOF 1956-OS
NAPLÓJA
Francia Intézet–1956-os Intézet,
Budapest, 1996. 178 old.

(Szerk., s. a. r.:)
TRIANON FELE
A GYŐZTES NAGYHATALMAK
TÁRGYALÁSAI MAGYARORSZÁGRÓL
(PAUL MANTOUX TOLMÁCSTISZT
FELJEGYZÉSEI)
MTA Történettudományi Intézet, Budapest,
1998. 263 old.

(S. a. r.)
JÁSZI OSZKÁR NAPLÓJA, 1919–1923
MTA Történettudományi Intézete, Budapest,
2001. 415 old.

járó, 45–46 éves érett, komoly ember három (!) különböző komoly kapcsolat között, s végül miért éppen azt a nőt választja, akivel – a saját állítása szerint – csak sajnálatból kezdett viszonyt (215. old.). S felmerül bennünk a kérdés: ha érzelmileg ennyire labilis ember volt Jászi, miért zárkózott el a pszichiátriai segítség igénybevételétől? Felkereste ugyan, felesége un-szolására, a pszichoanalízist megcsonkító, a tudatalati szerepét minimalizáló Alfred Adlert, de – mint megtudjuk – egyenesen „gyűlölte” Freudot és tanítványait (217. old.); sőt a fia lelki problémáiért is a freudizmust hibáztatta (404. old.). De vajon miért? Valószínű az a következtetés, hogy Jászi, a kikezdetlenül racionális gondolkodó, aki mindig a lelkiismeretére hallgató moralista kívánt maradni, egész egyszerűen nem akarta tudomásul venni személyisége irracionális oldalát, az erkölcsi-értelmi szabályozást nehezen tűrő ösztönöket és érzelmeket, melyekkel így nem is tudott mit kezdeni. Lelkiállapota állandó ingadozását, újabb és újabb belső válságait (például az első amerikai úton bekövetkezett különös „öntudatvesztést”) talán épp ezzel a körülménnyel magyarázhatjuk.

Jászit az emigráció nehéz viszonyai s a magánélet viharai nem távolították el sem a szellemi, sem a politikai tevékenységtől. Kritikája a marxizmussal szemben az első magyar kommunista diktatúra történelmi tapasztalatai hatására bécsi emigrációjában kapta meg végleges, kiérlelt formáját, a naplójában *Anti-Marx könyv* címmel emlegetett munkájában, amely végül 1983-ban *Marxizmus vagy liberális szocializmus*, 1989-ben *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címmel jelent meg. Litván találóan állapítja meg, hogy a munka igazán a nyolcvanas években talált megfelelő befogadó közegre és méltó elismerésre, amikor a párizsi Magyar Füzetek sorozatában jelent meg. Esméi ekkor egybecsendültek az ez irányban tájékozódó, a szocializmus gondolkörén teljesen túljutni még képtelen, ám már valamilyen liberális, illetve piaci szocializmusról álmódzó fiatal magyar ellenzéki értelmiségiek gondolataival (181. old.). Amikor azonban Litván Jászi könyvét a marxizmus és a szocialista tervgazdálkodás úttörő kritikájának nevezi, s azon sajnálkozik, hogy máig sem kapta meg a megfelelő tudományos értékelést, valószínűleg túlértékeli a munkát. Igaz, Jászi gondolkodói bátorságát és éleslátását mutatja, hogy sok korabeli szocialistával szemben e könyvében felismeri, hogy a bolsevik kísérlet eszmei gyökerei nem Lenin gondolkodásában, hanem már Marx elméletében benne rejtettek. Jászi azonban a centralizált tervgazdálkodás kritikája során korántsem fogalmazza meg oly világosan a gazdasági költségszámítás, a kalkuláció problémáját, ahogy azt Ludwig von Mises tette, aki éppen ugyanabban az időben s ugyancsak éppen Bécsben írta meg híres cikkét az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*-ben, amely később Hayek szocializmuskritikájának és a harmincas évek nevezetes „szocialista kalkulációs vitájának” lett a kiindulópontja. Ugyanakkor – mivel a „hadikommunizmus” idején a fiatal

szovjethatalom még komolyan gondolta az áru- és pénzvviszonyok teljes megszüntetését – a bolsevik közgazdászok között is élénk vita folyt a költségszámítás megfelelő (natúrális vagy munkaértékekben való) módszeréről, amelyhez a magyar Varga Jenő is hozzászólt.²⁵ Érdeemes volna utánagondolni, miért nem értesült Jászi ezekről a vitákról, s ha igen, miért nem használta fel őket könyvében.

Litván – egyik korábbi munkájára, *Az irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban* című tanulmányra is támaszkodva²⁶ – részletesen és alaposan leírja a bécsi magyar polgári radikális emigráció, a *Bécsi Magyar Újság* tevékenységét, s benne Jászi szerepét. Így világossá válik, hogy a „tisztá” októbrista Jászit már ekkor is a bolsevizmushoz való viszony választotta el a KMP Landler-frakciójával tárgyaló s egy közép-európai szocialista forradalomban reménykedő Károlyitól. Litván korábbi munkájában részletesebben is elemezte Károlyi politikáját, aki ekkor nemcsak külpolitikai szövetségesként fogadta el a bolsevizmust, hanem magáévá tette a magyar kommunisták második Tanácsköztársaságról ábrándozó táborának kevésbé szektás frakciója, Landlerék által kidolgozott forradalomképzést is.²⁷

Litván is konstatálja, hogy volt idő, amikor Jászi helyzetértékeléseiben „[n]em szólt [...] a kisantantországok politikájának általa is jól ismert negatív, antidemokratikus vonásairól” (207. old.). Részvételét pedig a baranyai köztársaság kikiáltásának kísérletében „csaknem szégyenletes” tévedésként jellemzi (228. old.). Litván számos, korábban nem ismert tényt (például Jászi és Szende prágai látogatását a királypuccs után) ismertet a könyvben az emigráció politikálásáról. A sok ismertetet esemény és összefüggés között azonban szemünk elől kissé „elvész” az az alapvető igazság, hogy az egész önálló „októbrista” emigráció politikálása kezdettől fogva reménytelen dilemmában vergődött, hiszen az októbristák a Horthy-rendszert kizárólag az országot megcsonkító és a magyar kisebbségeket elnyomó kisantantországok beavatkozása révén dönthették volna meg; ami utólag igazolta volna velük szemben a hazaárulás vádját. Érdeemes lett volna talán „átemelni” a könyvbe a Litván által 1984-ben adott rendkívül tömör és helytálló értékelést az októbrista emigráció tevékenységéről. Lit-

ván itt leszögezte, hogy 1. a magyar emigráció politikája elhibázott volt, amennyiben a hazai rendszer megdöntése érdekében lemondott a kisantantországok nacionalizmusának a bírálatoról, 2. téves volt az emigráció azon várakozása is, hogy a kisantantállamok őszintén kívánják Magyarország demokratizálását, 3. igazoltnak kell tekintenünk viszont ezt a politikálást annyiban, hogy a magyarországi revíziós és a kommunista világhorradalmi ábrándokkal szemben realitásként fogadta el a Duna-medencének az első világháború után kialakult új rendjét.

JÁSZI OSZKÁR

Osiris, Budapest, 2003. 508 old.
(Millenniumi magyar történelem. Életrajzok)

* (A jegyzék nem tartalmazza a bibliográfiákat)

Litván részletesen leírja Jászi és a kommunisták (mindenekelőtt Gábor Andor) mindinkább kiéleződő viszonyát, s a leírtak alapján nyilvánvaló, hogy nem Jászi volt a felelős azért, amiért a velük való együttműködés végül lehetetlennek bizonyult. Jászi nem találta meg a hangot az emigráció szociáldemokratáival: sem Garamiékkel, sem a tőlük balra álló Világosság-csoporttal. Ennek az indítékai kevésbé világosak, mint Jászi és Károlyi eltérő irányvonalaé. Garami esetében a régóta fennálló személyes ellenszenv, s Garaminak a Clerik-misszió idején játszott problematikus szerepe lehetett ennek az oka, míg a Világosság köre esetében az általuk vallott doktriner („kétésfeles”) marxizmus. Még kevésbé gondolt arra Jászi, hogy az 1920–1922-es nemzetgyűlésen belül jelentkező, a keresztény-nemzeti irányzattól eltávolodó liberális ellenzéki törekvésekkel (Rassay Károllyal, a Polgárok és Munkások Szövetségével) kapcsolatot keressen. Vélhetően azért nem, mert ezek a körök – miközben kiálltak az ellenforradalmi rendszer demokratikus átalakításaért – elfogadták Horthy kormányzói szerepét s az 1918-as forradalom elítélését.

Így viszont Jászi szinte teljesen magára maradt. Litván könyvének e fejezeteiből az derül ki, hogy az összes többi emigráncsoporttal s a hazai ellenzékkel szemben éppúgy, mint a vagy a hazai rendszerrel, vagy a bolsevizmussal, vagy a kisantantállamokkal lepakolt októbrista társaival szemben Jászi képviselte a legtisztábban az őszirózsás forradalom eszméjét. Álláspontja viszont így mindenfajta reálpolitikai bázist nélkülözött. Litván művét olvasva tehát szorongatóan merül fel a kérdés: vajon az októbristák részéről nem a legalitás hazai kereteinek elfogadása, az ezeken belüli demokratikus politikálás, illetve – elvi álláspontjuk fenntartása mellett – a gyakorlati politikából való kivonulás lett volna-e az igazán értelmes döntés? Jászi fejében is megfordult ez a lehetőség: „van-e értelme a kisantant-orientáció folytatásának,

25 ■ David Ramsay Steele: *From Marx to Mises. Post-capitalist Society and the Challenge of Economic Calculation*. Open Court, La Salle, Ill., 1992. 123–124. old. Szamuely László: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok*. Akadémiai, Bp. 1974. Mind a „hadikommunizmus” kísérletének és kudarcának tanulságait levonni próbáló bolsevik közgazdászok, mind Mises a Jásziénál nagyobb tudományos alaposítással vizsgálták meg a természetbeni, illetve a munkaértékekkel való költségszámítás kérdéseit.

26 ■ Litván György: *Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban*. In: *Októberek üzenete*. 281–317. old. (A tanulmány első megjelenése: In: Lackó Miklós [szerk.]: *A két világháború közt Magyarországról*. Kossuth, Bp., 1984. 193–225. old.)

27 ■ „Landler és Pogány »elvtárs«-ként szólítják meg Károlyit, s már első mondatukban örömmel nyugtázzák »politikai hitvallását [...]«, hogy a III. Internacionálé alapján áll, hogy kommunista.» Litván: *Irányzatok és viták...* In: *Októberek üzenete*. 302. old.

nem volna-e jobb mindennel felhagyva félrevonulni, s ott, ahol lehet, egy teljesen független kritikát gyakorolni úgy Horthyékkel, mint a kisantanttal szemben?” (218. old.) Hiszen – a kommunistákkal, a szociáldemokratákkal vagy a liberálisokkal ellentétben – az októbristák sem számottevő hazai tömegbázissal, sem felhasználható nemzetközi összeköttetésekkel nem rendelkeztek. Az pedig, hogy egyébként értelmes, érett, nagy tudású embereket az emigrációs lelki válság odáig juttatott, hogy spiritiszta médiumtól reméltek iránymutatást politikai tevékenységükhöz (210. old.), csak fokozza e kételyeinket.

Mindazonáltal a könyvből azt is megtudjuk, hogy Jászinak a magánéleti válságok s a reménytelen politikai harc mellett volt ideje felfedezni új szellemi területeket is: tudniillik a vallásszociológiát. A Kolcove (Kolcsmező) szlovákiai községben bekövetkezett csodás jelenségekről, egy új, szlovákiai „Lourdes” kialakulásáról írt tanulmányt, amely több nyelven is megjelent. Jászi jó érzéssel vette észre, hogy az első világháborút követő vallási újjáéledés oka voltaképpen a kiábrándulás az „e világi” megváltáshitekből (263–264. old.). Litván világosan látja, hogy Jászi előnyösen különbözött a kortárs értelmiségiek többségétől abban a tekintetben, hogy komolyan vette a vallásos érzés szerepét az emberi életben. Amikor végül is belátta a kelet-európai politikai tevékenység reménytelenségét, s idehaza konszolidálódott a Bethlen-rendszer, Jászi Amerikába emigrált. Először egy – részleges sikerű – propagandakampány-útra ment Amerikába, de a végleges letelepedés gondolata már ekkor felmerült benne. Az utolsó lökést ehhez az adhatta meg neki, hogy röviddel azután, hogy megkapta az oberlini főiskola megtisztelő állásajánlatát, a Bethlen-kormány a *Világ* betiltásával kiűtötte kezéből a hazai publikálás lehetőségét (269. old.). Litván leírja, hogy az Egyesült Államok már kezdetben kedvező benyomásokat, az új élet ígérését ébresztette az ötven felé közeledő Jásziiban, és oly sok európaihoz hasonlóan őt is magával ragadta Amerika végtelensége, dinamizmusa (244. old.). Később az oberlini egyetemi oktatásban is sok örömet, emberi kiteljesedést lelt. Jászi azonban – részben házassága megromlása miatt is, aminek valójában nyilván inkább kettejük természete, s nem Jászi Muriel Hansen iránti késői szerelme volt az oka (392. old.) – sohasem találta meg teljesen a helyét az emigrációban. Saját szavaival „oberlini Robinsonként” kémlelte a nemzetközi láthatárt: szakadatlanul várta, hogy valahol a réalpolitikában, komoly erőként is meg fog jelenni az az új, etikai és demokratikus szocializmus, amelyet egész életében keresett. Érdekes lenne tudnunk, hogy az 1932. őszi elnökválasztáson az oberlini egyetemen tartott előadásában miért egyértelműen Rooseveltt, nem pedig Norman Thomas mellett foglalt állást Jászi, pedig a felesége is Thomasra szavazott (347. old.). A presbiteriánus lelkészből szocialista politikussá vedlett Thomas ugyanis a maga morális integritásával (a második vi-

lágáború idején például szinte egyedül ő emelt szót az amerikai japánok internálásának embertelen módszerei ellen) és következetes antikommunizmusával úgyszólván megtestesítette azt az újfajta, mind a régi marxista szociáldemokráciától, mind pedig a bolsevizmustól különböző humanista-szocialista eszmeiséget, melynek jelentkezését Litván elbeszélése szerint Jászi olyannyira várta ezekben az években is.²⁸

Jászi tehát – számos különböző okból – azt az igazi lelki békét, új életet, amelyre vágyott, nem találta meg Amerikában. Mégis, ezek az oberlini évek megértették életének talán legnagyobb szellemi teljesítményét: a dualista Monarchia felbomlásáról írott nagy monográfiáját.²⁹ Hanák Péter szép szavaival: „Jászi benne oldotta fel a fájdalomt, mondotta ki a kimondhatatlant.”³⁰ Annak, hogy Jászinak talán ez a könyv a leginkább időtálló teljesítménye, több oka is van. Egyrészt könyve – jóllehet nem történelmi szakmunkának készült – kiállja az összehasonlítást a Monarchia felbomlásáról azóta készült több száz történelmi művel, amelyek közül egyébként több is támaszkodik rá, illetve sok tekintetben vele azonos következtetésekre jut. Jászinak – személyes érintettsége ellenére – sikerült viszonylag pártatlansággal közelítenie témájához: elkerülni mind a „boldog békeidők” Monarchiája utáni nosztalgia, mind a kisállami nacionalizmus, mint pedig a vulgáris marxizmus szélsőségeit. Másfelől ez a könyve máig velünk élő kérdéskörrel: nemzet és nemzetkeletlenség dilemmájának feloldhatóságával foglalkozik.³¹

Jászi részletesen bemutatja a Habsburg Monarchia kialakulását, s elemzi a kettős monarchia centripetális és centrifugális erőit. Legfontosabb megállapítása talán az, amit a szabad kereskedelemről szóló fejezet végén tesz: „Ekképpen a leghatalmasabb centripetális erő, amely valódi kohéziót hozhatott volna létre a birodalomban, egyre határozottabb centrifugális tendenciákat fejlesztett ki.”³² Vagyis szerinte a kialakuló kapitalizmus a Monarchiában nem egy olyan egységes Duna-medencei piacot hozott létre, amely valamennyi nemzet fejlődését előmozdította volna, hanem a monopóliumok, a bécsi banktőke, az „uzsorás kapitalizmus” központi szerepe, valamint a nagybirtokos osztály önző gazdaságpolitikája miatt egy olyan felemás, feudális-bürokratikus maradványoktól nyűgözött ipari fejlődést, amely inkább felerosította az egyes régiók közötti gazdasági

28 ■ L. Harry Fleischmann: *Norman Thomas. A Biography*. W. W. Norton, New York, 1964.

29 ■ *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. University of Chicago Press, Chicago, 1929.

30 ■ Hanák Péter: A kelet-közép-európai nyomorúság okairól. Egy dunatáji hazafi testamentuma. In: Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Gondolat, Bp., 1982. 11. old.

31 ■ Jászi: *uo.* 72. old.

32 ■ *Uo.* 296. old.

33 ■ *Uo.* 287. old.

34 ■ *Uo.* 91. old.

35 ■ *Uo.* 254–255., 129. old.

egyenlőtlenségeket – s így közvetetten a struktúra kereteit feszegető nacionalista indulatokat is. Az elmúlt évtizedek gazdaságtörténeti kutatásainak fényében a kapitalizmus térhódítását és társadalomformáló hatását átfogóbbnak, mélyebbnek látjuk, mint Jászi. Jászit a monarchiabeli kapitalizmus megítélésében – szemmel láthatóan és bevallottan is – befolyásolták Hilferdingnek, a nagy osztrák marxista közgazdásznak a bank-, illetve finánciókével mint

szükségképpen csak a válságokat kielező, a gazdaság optimális fejlődését hátráltató tényezővel kapcsolatos elméletei.³³ Ahogyan leegyszerűsítő Jászinak az a megállapítása is, hogy a Monarchia „lényegét tekintve születése pillanatától halála órájáig abszolutisztikus volt”,³⁴ egyes megállapításai – amelyeket benne mint a korszak politikai harcainak aktív résztvevőjében felhalmozódott indulatok motiváltak – igazságtalanok (például a zsidó burzsoáziának mint az uralkodó körök „szenvédélyes, hangos és bigott testőrségének” a sommás minősítése), mások történelmileg egyoldalúak (például a szatmári béke mint a magyar nemesség egyértelmű veresége).³⁵ Alapvető és gondosan alátámasztott tézise azonban – miszerint a Monarchia bukását nem az első világháború, hanem a benne élő népek közötti ellentétek okozták, s ezeknek az ellentéteknek a feloldását talán elérhette volna egy időben elkezdett, következetesen demokratikus, modernizáló és federalisztikus politika – meggyőződésem szerint helytálló.

Jászinak amerikai élete során reálpolitikai kudarciaért egyik legfontosabb vigasza – de egyszersmind állandó felkavaró problémája is – Károlyival való barátsága volt. Ez a több évtizedes kapcsolat életének egyik legfontosabb „szála” (egyszer leírja: nem tudna Károlyi barátsága nélkül tovább élni), amely igazából – mint ezt a könyvből világosan megtudjuk – a forradalmak után teljesedik csak ki (175. old.). Jászi és Károlyi barátsága olyannyira konfliktusokkal terhelt – mindenekelőtt viszonyuk a bolsevizmushoz választotta el őket –, hogy rosszabb lelkiállapotaik idején a

távolság jobbat tett neki, mint a személyes érintkezés (267. old.). Ennek ellenére Jászi és Károlyi megható hűséggel ragaszkodott egymáshoz, az egyre súlyosbó politikai nézetkülönbségek ellenére is. Felmerül a kérdés: mi magyarázza e barátság intenzitását, s kivált a Jászi érzelmi életében betöltött kulcsszerepét? Bizonyos mértékben, természetesen, ennek indoka a közös sorsban rejlik. Jászi is, Károlyi is az októberi forradalomban játszott szerepe miatt itthon hazaárulóként megbélyegzett, katasztrofált emigránssá vált, ugyanakkor egyikük sem tartozott a munkásmozgalomhoz (sem a kommunista, sem a szociáldemokrata párthoz). Ez tovább fokozta a két „lázado” magányát és egymásrautaltságát.

Ugy gondolom azonban, hogy mindezen felül Jászi Oszkár számára Károlyi Mihály többet jelentett a sok tekintetben közös platformon álló politikai harcostársnál. Amint az a Litván által sok helyen idézett, gyakran durva „önantiszemita” kifakadásokból, a „talmudista”, a „bócher” és a hozzá hasonló kifejezések lépten-nyomon tapasztalható pejoratív használatából kitűnik, Jászi számára valamiképpen megemészthetetlen volt a saját zsidósága. Nem tudta végigjárni a magyar zsidó polgárság szokásos asszimilációs útját (amilyen például az általa lenézően „öreg hébernek” titulált

Sándor Pálé volt, 221. old.), nem találta meg a maga igazi befogadó közegét. A Károlyi Mihállyal, ezzel a magyar arisztokrácia világából származó – és abból részben éppen Jászi befolyására kiszakadó –, lázado politikussal ápolt barátság talán a nem zsidók részéről megnyilvánuló, készséges befogadást, illetve feltétlen elfogadást jelentette számára.

Litván György könyvével végre megszületett az első komoly – hatalmas tudással, a történelmi kontextus beható ismeretével és a történet hőse iránti nagy beleérző szeretettel megírt – monográfia Jászi Oszkáról. Nem áll az, amit a könyvről írott recenziójában Tamás Gáspár Miklós mond, hogy tudniillik Litván György „kiábrándult” volna az



általa nagy tudással ábrázolt figurából.³⁶ Természetesen Litván – nemzedéke oly sok értelmiségijéhez hasonlóan – kiábrándult Jászi *eszméiből*: a szocializmus és a demokrácia összeegyeztethetőségéből, amiben Jászi mindvégig hitt. De nincs szó arról, hogy ezt az álláspontot „visszavetítene” a XX. század első felébe, hogy lekicsinyelné azok erkölcsi és tudományos érdekeit, akik annak idején ezért az eszményért küzdöttek. Ha egyáltalán vannak a könyvnek hiányosságai, azok – mint láttuk – inkább az ellenkezőjéből: a hősévé váló túlzott azonosulásból fakadnak.

Ezek a hiányosságok, problematikus pontok egyáltalán nem csökkentik Litván művének tudományos értékét. Az életrajz meggyőzően mutat be egy nagy formátumú, tragikus és mélységesen hiteles történelmi személyiséget. Kirajzolódik előttünk az életpálya *egységes* íve, Jászi egyéniségének az a vonása, amely egész pályáját egyetlen egésszé fogja össze. Ez a könyv lapjain mindenütt átütő emberi vonás pedig az, hogy Jászi mindenekelőtt moralista doktriner volt, olyan gondolkodó, aki egész életében – tiszta lelkiismerettel és hatalmas elméleti felkészültséggel – *eszmei szintézist* akart teremteni kora egymásnak feszülő tendenciái, szocializmus és liberalizmus, nacionalizmus és internacionalizmus között. Minden irányzattól ki akarta emelni azt, ami racionális és az európai humanizmus eszményeinek megfelelő, s elvetni belőle azt, ami ezzel ellentétes. Jászi életének tragé-

diája abban áll, hogy nemcsak teoretikus, hanem gyakorlati politikus, a politika aktív formálója is akart lenni – s lett is rövid időre –, az elméleti koncepciók valóságba való átültetéséhez szükséges tényleges történelmi-társadalmi erők, reális hatalmi tényezők azonban hiányoztak. De mint Litván megállapítja: hiányoztak Jásziból is az ehhez szükséges lélektani feltételek: „a gyakorlati politikához szükséges érzék, elszántság és erőszakosság” (197. old.).

Jászi a maga tiszta moralitása és hatalmas elméleti tudása alapjáról bátran és bölcsen ostromozta az elavult magyar konzervatív nacionalizmust, a szociáldemokrata munkásmozgalom ortodox marxizmusát és a magyar polgárság felemás liberalizmusát, később pedig a bolsevizmust, a faszizmust, a magyar irredenta nacionalizmust és a kisantantországok magyarellenes kisebbségi politikáját egyaránt. Ellenfelei azonban mindig több tényleges társadalmi-politikai erővel rendelkeztek, mint ő. Jászi a maga eszméivel csak a magyar értelmiség, polgárság és kispolgárság egy szűk felvilágosult rétegét tudta megszólítani; tudós és ideológus, nem pedig reálpolitikus volt, aki azonban ezzel a helyzettel sohasem tudott megbékélni. Ezért árnyékolta be életét 1918 után a keserű sértettség érzése. □

36 ■ Tamás Gáspár Miklós: Elkésett, mégis időszerű. *Népszabadság*, 2004. április 3.
